

Fra queste ultime annoveriamo quegli epigrammi che contengono dati sulla topografia di Roma imperiale e precisamente quella dell'epoca di Domiziano.

Si rendono specialmente interessanti questi epigrammi se li confrontiamo coi nuovi risultati archeologici. — Da questi confronti vengono messi in chiaro alcuni epigrammi di Marziale nei singoli versi finora ritenuti oscuri.

Nell'epigramma 70. del libro I, il poeta enumera gli edifizii della *Media Sacra Via*. Osserviamo che il *Colossus* di Nerone al tempo di Domiziano si trovava ancora sul Velia e solo piu tardi (sotto Adriano) venne posto vicino all'Anfiteatro Flavio. — *Friedländer* (ed anzi *O. Richter*) perdonano d'occhio queste circostanze ed il punto estremo della via descritta nell'epigramma lo pongono sulla *Summa Sacra Via*. È un errore. — *Lugli*: I monumenti antichi di Roma e suburbio (1931—38) stabilisce che fra i santuari indicati nelle linee 9—10 dell'epigramma quello di *Lyaeus* si trova di fronte alle rovine della Basilica di Costantino. La via descritta da Marziale da qui gira a sinistra, quindi non raggiunge il punto piu alto della *Summa Sacra Via*.

È molto piu difficile stabilire il luogo della *coenatio parva* estiva di Domiziano e cosi pure stabilire la vista che si godeva da essa (Ep. II. 59; V. 64). — Non vi è dubbio che il *tholus* che si scorgeva dalla finestra non si puo identificare colla *coenatio rotunda* di Nerone, perché tanto il verso quarto dello epigramma II. 59, come il verso finale dal epigramma V. 64 menziona *deus*, rispettivamente *deos*, quindi si puó riferire solo a taluni, o taluni che dopo la morte vennero divinizzati e quindi non mai a Nerone. — La supposizione di *Lugli* (lavoro citato III. pag. 121 e 184) quindi secondo questo non è giusto. — La *Mica Aurea* probabilmente si innalzava in qualche parco dei *Collis Hortulorum*, il *tholus* poi che si vedeva dalle finestre: erano le tombe imperiali, ed invero: o il tumulo di Giulio Cesare, o quello di Augusto.

La accurata analisi dell'epigramma II. 14 (confrontato con alcuni versi dell'Ep. III. 20) avvalorata la giustezza della constatazione piu recente della posizione di *Saepta Julia*. La via dell'eroe dell'epigramma *Selio* conduce lungo moltissimi edifizii di lusso. — L'ordine di questi descritto da Marziale rende pure plausibile, che la *Saepta Julia* si innalzava fra *Iseum*, e *Scrapeum* e fra il *Pantheon*, -e non lungo la *Via Lata*.

Le constatazioni scientifiche fatte nel campo dell' archeologia piu recente si seguono con tale velocitá che come dice il *Lugli*: „il teso invecchia mentre si stá scrivendo“. — L'opera di Marziale però non invecchia e resta sempre una guida sicura.

C. Balogh.

VETERUM NORMA.

Az augustusi reformkor hagyománykultusza.

A mult hagyományainak szerepe a római történelem alakulásában közismert. A régi intézmények, szokások és törvények nem veszítenek erejükből, jelentőségükből, hanem érvényben maradnak és mintaképpül szolgálnak későbbi korok alkotásai számára. A *mos maiorum* azonban nemcsak az államközösséget köti és ugyanakkor támogatja, hanem — még fokozottabb mértékben — az egyéneket, az utódot. A római ember gyermekkorától fogva maga előtt látja őseinek arcvonásait, tetteit,

pályafutását az otthonában elhelyezett viaszképeken, vagy a nyilvános helyeket díszítő emlékművek kimerítő pontosságú feliratain. *Facta patris petiei*, — mondja Cornelius Scipio Hispanus sírfelirata (Dessau 6), — *maiorum optenui laudem, ut sibi me esse creatum laetentur*. Horatius legjobb tanítója — apja — sem tud mást tanácsolni fiának, mint azt, hogy igazodjék az ősök példája szerint (s. 1, 4, 117: *traditum ab antiquis morem servare*).¹ És ez a példaulvétel sohasem külsőség, hanem eleven, ható valóság. Ha valaki őseitől elszakad, tápláló gyökereitől tépi el magát, és el kell pusztulnia.

Ezek az általánosságokon túlmenőleg a római mult sok mozzanata nem egyszer közvetlenül időszerűvé vált. A régi példák és az éppen aktuális törekvések között mindig tudatos kapcsolatot iparkodtak létesíteni. Így volt lehetséges, hogy akár hiúságból vagy politikai számításból is nemcsak jelentéktlenebb eseményekhez fűztek később oda sem tartozó személyeket, vagy kitalált neveket, hanem még általánosan ismert történeti tények alkalmoszerű színezésétől sem riadtak vissza. Érthető ez, ha meggondoljuk a régebbi római történelem írásbeli rögzítésének és a történelembe belenyúló mondai hagyományok időről-időre változó alakításának kérdését. Így került például a Romulus-mondába Proculus Iulius neve (Cic. r. p. 2, 20; Dian. Hal. ant. Rom. 2, 63; Liv. 1, 16; Ov. F. 2, 475; Plut. Rom. 28), hogy a *gens Iulia* kapcsolatát Róma alapítójával ilyenmódon is hangsúlyozzák.²

A hagyomány nagyjából közös eszmei háttere előtt egy dolog is korok és egyének szerint különböző körvonalakban rajzolódik elénk. Érdekes pl. összehasonlíteni Cicero Romulus-képet az ellenpárthoz tartozó írók szintén tendenciózus megállapításaival. Cicero Romulusa a bölcs mérsékletű államférfi, az *optimates* törekvéseinek megvalósítója, aki a szenátussal egyetértésben kormányozza az államot (*patrum auctoritate consilioque regnavit*, r. p. 2, 14).³ Ezért tetszelgett Sulla is Romulus szerepében, és ezért nevezték ellenfelei gúnyosan „balkezes Romulusnak“ (*scaevus iste Romulus*, Sall. hist. 5). A néppárt írói általában Sulla vonásait vetítették vissza a város alapítójára.⁴ Ezek szerint azután zsarnokként uralkodott, fegyveres katonasággal vette magát körül és sok római polgárt törvényellenesen halálra ítelt. Néha egészen különös dolgok derülnek így ki: Dionysios Halikarnasseus tudósítása szerint például az újabb polgárokat hátrányban részesítette a régiekkel szemben (2, 56), Plutarchos pedig arról számol be, hogy katonáit — szintén a törvény ellenére — földdel látta el (Rom. 27). Tulajdonképpen Sulla kivánják Licinius Macerék azt is, amit Romulus haláláról írnak: egy nép-

¹ W. Kroll: Die Kultur der ciceronischen Zeit. 1, 1933, 44.

² A. Rosenberg: RE „Romulus.“ 1098.

³ Rosenberg 1096.

⁴ Rosenberg 1097. J. Gagé: De César à Auguste. Revue Hist. 177, 1936, 331 —.

gyűlés alkalmából ellenségeivel tétetik el láb alól (Dion. Hal. 2, 56; Plut. Pomp. 25, 9). Később még tovább mentek: valamelyik író magukkal a szenátorokkal gyilkoltatta meg a „zsarnokot”.⁵

A hagyomány eltolódásának nagyszerű példáját szemlélhetjük abban a propagandairatban, amelyet Dionysios Halikarnasseus „római régiségeiből” M. Pohlenz hámozott ki.⁶ Az illető rész (2, 7—29) ugyanis — a szokásos és a köztudatban élő hagyománnyal (Liv. 1, 19; Tac. ann. 3, 26) ellentétben — a királyok korának legismertebb alkotásait mind Romulusra vezeti vissza. Nem Numa Pompilius, hanem Romulus rendezte az istentiszteletet: ὁ τὰ σπέρματα καὶ τὰς ἀρχὰς αὐτοῖς — t. i. a későbbi királyoknak — παρασχῶν καὶ τὰ κυριώτατα καταστησάμενος τῶν περὶ τὰ θεῖα νομίμων Ῥωμύλος ἦν (2, 23). Olvashatunk még az első király alatt viruló vallásosságról, az idegen kultuszok térhódításának megakadályozásáról, az ósrómai egyszerűségről, az erkölcsök szilárdságáról és a házasság szentségéről (23—25). Vagyis mindazt, amit az igazi rómaiak (Pohlenz szerint) Caesar korában sajátjuknak éreztek és szükségesnek tartottak, amire büszkék voltak, megvalósítva látták Romulus királyságában, tehát annak a kormányformának áldásos következményeiben, amelyet nem akartak vállalni és elviselni. Ennek az ellenállásnak a megtörésére Caesar és hívei minden eszközt felhasználtak, így a publicisztika meggyőzési lehetőségeit is.⁷

Megértjük azt is, hogy miért éppen Romulusra ruhazza ez az irat még más királyok jellemző vonásait is, ha megfigyeljük, hogy a római történelem legkimagaslóbb alakjai mind Romulusszal állították magukat párhuzamba, Romulus nevét viselték, vagy éppen a vele való teljes azonosításra törekedtek.⁸ Már Camillusról tudjuk, hogy Romulusnak és a város második alapítójának nevezték. (Liv. 5, 49, 7: *Romulus ac parens patriae conditorque alter urbis haud vanis laudibus appellabatur.*) Az államalapításnak és az állam megőrzésének (*conditor, conservator*) gondolata különben inkább vallásos, mint politikai jellegű (v. ö. Cic. r. p. 1, 7, 12: *neque enim est ulla res, in qua propius ad deorum numen virtus accedat humana, quam civitates aut condere novas, aut conservare iam conditas*) és eszmeileg szorosan összefügg a *pater (parens) patriae* címmel és első viselőjével, Romulusszal.⁹ Ezt a vallásos elképzelést valamennyi oldaláról megvilágítja az az enniusi töredék, amelyben a rómaiak az istenek közé emelkedő Romulushoz fordulnak (LXI. frg. V²):

⁵ Rosenberg 1097: „mit perfider Aktualität“.

⁶ Eine politische Tendenzschrift aus Caesars Zeit, Hermes 59, 1924, 157—; Gagé 331.

⁷ Pohlenz 181.

⁸ K. Scott: The identification of Augustus with Romulus—Quirinus. Trans. Proc. Am. Phil. Ass. 56, 1925, 82 —. A. D. Nock: Cambridge Ancient History. 10, 1934, 473.

⁹ Gagé 330.

... o Romule, Romule die,
 qualem te patriae custodem di genuerunt!
 o pater, o genitor, a sanguen dis oriundum!
 tu produxisti nos intra luminis oras.

Még Sulla előtt Mariust is összehasonlították Romulusszal. (Plut. Mar. 27, 9: μάλιστα δ' οἱ πολλοὶ κτίστην τε Ῥώμης τρίτον ἐκείνον ἀνηγόρευον.) Pompeius szintén szerette magát az első király mythikus színében feltüntetni. (Plut. Pomp. 25, 9: Ῥωμύλον Ζηλῶν. Elfogult becsvágyában Cicero, az „arpinumi Romulus“ (Ps.-Sall. in Tull. 3, 5: *Romule Arpinas*) is Róma új alapítójának tartotta magát (l. pl. Cat. 3, 2). Szerencsétlenségére ismerjük egy erre vonatkozó versorát is (de suis temp. 2. frg.; cf. Iuv. 10, 122): *o fortunatam natam me consule Romam!*

Láttuk, hogy Caesar fontosnak tartotta és ápolta az első királlyal való összetartozásának tudatát. Ellenfelei ezt is felhasználták támadásaikban: Catullus „cinaede Romule“ megszólítása (29, 5; 9) is Caesarnak szól. Mégis az, aki a legnagyobb következetességgel törekedett a Romulusszal való összehasonlításra, sőt azonosításra, Octavianus volt.¹⁰ Újabban pályafutásának első évtizedeit is „romulusi korszaknak“ szokták nevezni.¹¹ Ezt a megjelölést tulajdonképpen csak az actiumi győzelem utáni „abszolutisztikus“ évekre alkalmazzák, tehát 27 januárjáig. (Egyesek¹² az említett dionysiosi propagandairatot is Augustus uralkodásának ebből a szakaszából származtatják.) De már kora ifjúságában, közvetlenül nyilvános fellépte után (43-ban) különös fontosságot tulajdonított annak, hogy az első consulságát bevezető *augurium* alkalmából neki is tizenkét keselyű jelent meg, mint annak idején Romulusnak.¹³ (Suet. Aug. 95: *primo autem consulatu et augurium capienti duodecim se vultures ut Romulo ostenderunt*; App. bell. civ. 3, 94; Cass. Dio 56, 46, 2; Obsequ. 69.) Azonkívül pl. 36-ban, mikor lakását ünnepélyesen a Palatinusra tette át, azt a helyet választotta, ahol a hagyomány szerint Romulus kunyhója, a legendás *casa Romuli* állott.¹⁴ Egy Tarutius nevű astrológus megállapítása szerint pedig Romulus szeptembernek ugyanazon a napján, 23-án született, mint Octavianus (Plut. Rom. 12). Ismerünk uralkodása alatt vert pénzdarabokat is, amelyeken a *Romulo conditori* vagy a *Romulo Augusto* felírás olvasható.¹⁵ Mikor 27-ben az Augustus-nevet felvette (*non tantum novo, sed etiam ampliore cognomine*, olvassuk Suetoniusban [Aug. 7.], v. ö. Cass. Dio 53, 16, 8: Αὐγουστος ὡς καὶ πλείον τι ἢ κατὰ ἀνδρώπους ὦν

¹⁰ E. Kornemann: Mausoleum und Tatenbericht des Augustus. 1921, 76, 3; 94; Octavians Romulusgrab. Klio 31, 1938, 81 —.

¹¹ A. v. Premerstein: Vom Werden und Wesen des Prinzipats. Abh. Bayer. Akad. Phil. — hist. Kl. N. F. 15, 1937, 10; Kornemann 81.

¹² Premerstein 11; Kornemann 83.

¹³ Scott 91.

¹⁴ Kornemann 82.

¹⁵ Scott 104.

ἐπεκλήθη), voltak, akik a Romulus név mellett foglaltak állást, mert őt is a város új alapítójának tekintették. (Suet. Aug. 7: *quibusdam censentibus Romulum appellari oportere quasi et ipsum conditorem urbis*; Serv. ad Aen. 1, 292: *adulans populus Romanus Octaviano tria obtulit nomina, utrum vellet Quirinus, an Caesar, an Augustus vocari... primo Quirinus dictus est*; v. ö. Verg. Georg. 3, 27; Prop. 4, 6, 21.) Augustus személyében kortársai előtt és a későbbi korok szerint is az eszményi városalapító és az ideális törvényhozó egyesült. *Legibus urbem fundavi*: így szól az első princeps az istenek gyülekezetében Seneca Apocolocyntosisában (10, 2). Ezért szerepel Augustus az Aeneis hatodik énekében is (777—) a városalapító Romulus és Numa Pompilius között, *primam qui legibus urbem fundabit* (810—; v. ö. Liv. 1, 19).¹⁶

Augustus „romulusi korszaka“ az állam újjárendezésében, az erkölcsi és társadalmi életet megújító intézkedéseiben, nagyszabású templomépítő tevékenységében és a régi római vallásosság felélesztésében találja meg legtisztább megnyilvánulását. Ebbe a korszakba tartozik a *mausoleum Augusti* is, melyet Octavianus az ősi itáliai *tumulus*-ok formájában Romulus jelképes sírjának tervezett és csak később szánt családi síremlékének.¹⁷

Hogyan egyeztethető össze ez a multbamerülés azzal a képpel, amelyet Augustusról, a „hideg és gyáva számító“ (Ferrero) politikusról gyakran szoktak rajzolni? Igazán csak a romantikus érzések felkeltésének hatásos eszközt látta a nemzeti mult feltámasztásában és csakugyan annyira érzéketlen volt minden ilyen iránt, mint például Norden hangoztatja?¹⁸ A nem hiába róla elnevezett kornak ősei példájából (*exempla maiorum*) táplálkozó erőgyűjtése nem volna egyéb, mint — megint Ferrero kifejezése szerint — divatos régieskedés? Alap nélkül hivatkoznék Augustus olyan büszkén arra, hogy az ősök hagyományait felújította és tiszteletben tartotta? (Mon. Anc. 2, 12: *legibus novis me auctore latis multa exempla maiorum exolescentia iam ex nostro saeculo reduxi*).¹⁹ Egész életéről, uralkodásának eredményeiről való beszámolójában fölösleges volna hangsúlyoznia, hogy soha nem cselekedett a *mores maiorum* ellen? (Mon. Anc. 34, 6; a görög szövegben: παρά τὰ πάτρια ἔθη.)

Az életére vonatkozó antik tanúbizonyságok közül egy sem szól emellett, mind csak ellene. Már származásánál fogva természetes, hogy eleve nem élt benne a nemzeti hagyományok tisztelete. Nevelését anyja intézte, az az Atia, aki Tacitus a Dialogusban (28) Corneliával és Aureliával, a Gracchusok és Caesar any-

¹⁶ Gagé 329.

¹⁷ Kornemann 82 —.

¹⁸ Die antike Kunstprosa, I², 1909, 234; 253—. Die röm. Literatur, 47 (Einleitung in die Alt.—wiss. I³, 1927).

¹⁹ Fr. Altheim: Röm. Religionsgeschichte. 3, 1933, 82.

jával együtt a régi római *disciplina* és *severitas* legtiszteletreméltóbb példaképeként tüntet fel.²⁰ A fiatal Octavianusnak nem volt szabad pl. az akkori idők általános divatja szerint görögösen öltözködni, hanem csak nemzeti viseletben járhatott. És mindez a vérében maradt. Tudjuk róla, hogy szerette volna a régi római divatot és ruházatot újra megkedveltetni (Suet. Aug. 40: *etiam habitum vestitumque pristinum reducere studuit*). Mikor egy népgyűlésen látta, hogy a jelenlevők közül sokan nem az ősi fehér gyapjútogát viselik (Suet. Aug. 40: *visa... pullatorum turba*), Vergilius egy versének (Aen. I, 182): *en Romanos, rerum dominos, gentemque togatam!* — ironikus idézésével fejezte ki méltatlankodását. És hogy ez nála nem külsőség volt, mutatja a többi példa.

Mikor 32-ben, mint *fetialis*, a már majdnem feledésbe merült szertartások szerint ő maga üzenté meg a háborút Kleopatrának,²¹ kifejezésre akarta juttatni és hangsúlyozta Róma népe előtt, hogy mennyire az ellentétes világot képviseli a rómaiságtól elfajzott Antonius. (Suet. Aug. 17: *degenerasse eum a civili more*.) Pusztán politikai érdekből, meggyőződéses vallásosság nélkül visszaállította volna a Titusok és a *fratres arvaes* teljesen megszűnt ősi testületeit?²² (V. ö. Suet. Aug. 31: *nonnulla etiam ex antiquis caerimoniis paulatim abolita restituit*.) Saját példájával igyekezett legyőzni az előkelő családok ellenkezését, csakhogy leányait Vesta-papnőknek adják (Suet. Aug. 31). 75 évig szünetelt a *flamen Dialis* tisztsége is, míg a *pontifex maximus*-i méltóság átvétele után sikerült betöltetnie. Ismeretes, hogy milyen odaadással figyelt egész életében mindenre, amit csak a *religio* a római ember kötelességévé tett (Suet. Aug. 90—). *Auspicia et omnia quaedam pro certissimis observabat* (Suet. Aug. 92). Az igazi római magatartása ez: mindig csak a *numen* „intését” tartja szem előtt, égi jelek nyugtalanítják, az álmokat és a természet jelenségeit gondos figyelemmel kíséri. Ezért építtette Apollo templomát is a Palatiumnak azon a helyén, ahol a villámcsapást magyarázó haruspexek szerint maga az isten akarta. (Suet. Aug. 29: *templum Apollinis in ea parte Palatinae domus excitavit, quam fulmine ictam desiderari a deo haruspices pronuntiarant*.) Ugyanakkor azonban távol állt mindattól, ami nem fér össze a római vallásossággal, legyen az *superstitio*, vagy idegen országok kultusza. Más népek vallásos szertartásai közül a régieket, a befogadottakat áhítattal tisztelte, a többieket pedig megvetette. (Suet. Aug. 93: *peregrinarum caerimoniarum sicut veteres ac praeceptas reverentissime coluit, ita ceteras contemptui habuit*.) Ezért avattatta be magát az eleusisi mysteriumokba és ezért nem látogatta meg az Apis-bikát Egyiptomban.

²⁰ A következőkre nézve v. ö. R. Heinze: Die augusteische Kultur. 1930, 13— és Vom Geist des Römertums. 1938, 173 —.

²¹ Nock 474.

²² Altheim 48—; 75.

Unokáját, Gaiust még meg is dicsérte, amiért Jeruzsálemben nem állt meg imádkozni. (U. o.)

De a római nép vérét is meg akarta tartani tisztán rómainak az idegen keveredés lehetőségének megakadályozásával. (Suet. Aug. 40: *magni . . . existimans sincerum atque ab omni colluvione peregrini ac servilis sanguinis incorruptum servare populum et civitatem Romanam parcissime dedit.*) Augustus birodalma csakugyan *imperium Romanum* volt.²³ (Ebben különbözött talán leginkább Caesartól, aki a nemzetiségi kötelékek fölé emelkedve akarta világbirodalmát összekovácsolni. Caesar Róma multját lezártak, halottnak tekintette, ez okozta vesztét is.) A rómaiságot pedig azzal téríthette vissza magához legjobban, hogy az ősi hagyományok megfrissítő erejének érvényt szerzett. Nagyon is tisztán látta azt az igazságot, amelyet költői formában már Ennius megfogalmazott: a római állam az ősök erkölcsseivel és férfiasságával áll, vagy bukik (XXXVII. frg. V²: *moribus antiquis res stat Romana virisque*; v. ö. Hist. Aug. Avid. Cass. 5, 7).

Mikor a katonaságot újjászervezte, több dologban a régi szokásokat tartotta szem előtt (Suet. Aug. 24: *in re militari . . . ad antiquum morem nonnulla revocavit*). Az ősi, szép szokásra való hivatkozással (Suet. Aug. 43: *prisci decorique moris existimans*) az ifjúság számára gyakran megrendeztette a trójai-játékot (*Troiae lusus*). Jellemző, hogy unokái nevelését is arra a Verrius Flaccusra²⁴ bízta (Suet. gramm. 17), aki *de verborum significatu* c. művében szómagyarázatai során a régi vallásos, állami és magánélet javarészt elfelejtett megnyilvánulásait akarta kortársai elé tárni, tehát a hamisítatlanul rómainak hitt őskor példájával tevékenyen hozzájárult az augustusi nemzetújításhoz.

Családi életében az ősrómai egyszerűséget iparkodott meghonosítani. Leányát és unokáit még a gyapjúfonásra is megtaníttatta (Suet. Aug. 63: *filiam et neptes ita instituit, ut etiam lanificio assuefaceret*). Rendesen olyan ruhában járt, amelyet családjának nőtagjai maguk készítettek (73: *veste non temere alia quam domestica usus est, ab sorore et uxore et filia neptibusque confecta*). Életének utolsó tette is, — amelyet Tacitus elfogultan Tiberius első gonosztettének nevez — az ősrómai *pater familias* megfontolt cselekedete volt: Agrippa Postumust a *vitae necisque potestas* alapján ölette meg, mint *pater patriae — rei publicae causa*.²⁵ Az akkori idők mértéktelen fényűzését elsősorban a maga személyében üldözte (Suet. Aug. 79). Suetonius még ételeinek egyszerűségéről is beszámol (76: *cibi minimi erat atque vulgaris fere*).

Görög és latin szerzők műveiből nagyon szerette a köznek, vagy az egyéneknek hasznos régi, például szolgáló tanításokat

²³ Heinze: Aug. Kultur 13—.

²⁴ Heinze 77.

²⁵ E. Hohl: *Primum facinus novi principatus*. Hermes 70, 1935, 355

(89: *sectabatur... praecepta et exempla publice vel privatim salubria*). Nem egyszer hosszú részleteket olvasott fel a szenátus előtt, *ut orationes Qu. Metelli de prole augenda et Rutili de modo aedificiorum* (89), — hadd lássák, hogy a régebbi korok mennyire törődtek ezekkel az akkor is végzetesen időszerű dolgokkal (*quo magis persuaderet utramque rem... antiquis iam tunc curae fuisse*).

Mégsem volt tehát csalóka látszat csupán az, ami még legmakacsabb kortársait is megejtette! Bár korlátlan úr volt, az államélet ősi formáját iparkodott feltámasztani: *prisca illa et antiqua rei publicae forma revocata* (Vell. Pat. 2, 89, 4).

*

Még közelebb jutunk a hagyományokra támaszkodó és ezeken továbbépítő augustusi rómaiság lényegéhez, ha a kor nagy írójának megnyilvánulásait ebből a szemszögből nézve kísérik végig.

Horatiusnak már legrégibb költeményében, a Kr. e. 40-ből való 16. epodosban szó van a római történelem nagy megpróbáltatásairól Porsenától Hannibalig, melyekből más korok tanulságot és erőt meríthettek volna, — de az évtizedek óta tartó polgárháborúkba merült Rómán már nem segíthet semmi. A város küszöbönálló pusztulásának látomását Quirinus csontjainak megszenteltelenítése után (13—) nem is lehetne mással fokozni. A 7. epodosban a nemzete sorsa felett kétségbeeső *vates* menthetlenül romlottnak látja a jelent, de a mult képe sem örvendetesebb.²⁶ Már nem gondol arra a megoldásra, amelyre nem régen még rá akarta venni polgártársait. Az elkeseredés végső határozottságát fáradt belenyugvás váltja fel (17—):

*sic est: acerba fata Romanos agunt
scelusque fraternae necis,
ut immerentis fluxit in terram Remi
sacer nepotibus cruor.*

A testvérgyilkosság, az ártatlan Remus vére átokként nehezedik az utódokra. A század költőinek tudatában ez jelenti az ősi aranykor végét és minden baj forrását. Amíg a két testvér egyetértésben élt, boldogok és erősek voltak Italia népei, Róma is ennek köszönheti megalapítását. (Verg. Georg. 2, 532 —: *hanc*

²⁶ A Caesar halála és Actium közé eső időszak komor pesszimizmusának ugyanez a képe tárul elénk Sallustiusból is. A Caesar meggyilkolásával támaszát veszített író Poseidonios közismert elméletének (l. a 36. jegyzetet) csak a vázát hagyja meg, de lényegében az egész római történelmet teljesen másként fogja fel. A régi Róma hagyományos rajza (Cat. 6—13) később (Iug. 41—42) átszíneződik, hogy végül is (Hist. írg. I, 10—11) a Horatiuséhoz hasonló reménytelenségnek adjon helyet. Sallustius történetészelméletének alakulásáról és élményszerűségéről l. Fr. Klingner: *Über die Einleitung der Historien Sallusts*. Hermes 63, 1928, 165—. A mi szempontunkból különösen érdekes rész: 183—.

olim veteres vitam coluere Sabini, hanc Remus et frater, sic fortis Etruria crevit, scilicet et rerum facta est pulcherrima Roma.) Mindez egyszerre szétfoszlott, megsemmisült a testvérgyilkossággal: *tellus scelere est imbuta nefando... perfudere manus fraterno sanguine fratres* (Cat. 64, 396—). Mikor pedig a hosszú háborúskodások megszűntével Augustus alatt a béke áldásait élvezhette az emberiség, az újabb aranykor kezdetét Vergilius a testvéri megbékélésben, az erőszak helyett a jog uralmában látja (Aen. 1, 291—):

*aspera tum positis mitescent saecula bellis,
cana Fides et Vesta, Remo cum fratre Quirinus
iura dabunt.*

Egyelőre azonban reménytelennek látszik minden. Az archaikus görög költőkre emlékeztető fellépés után bekövetkező teljes visszahúzódás éveiben²⁷ Horatius a római államéletre csak bosszúsággal, megcsömörléssel tudott gondolni (c. 1, 14, 17: *nuper sollicitum quae mihi taedium*). De Vergilius már megpillantotta és ünnepli azt a férfit, aki a tömegek homályos vágyakozásait és a *melior pars* (ep. 16, 15; 37) komoly törekvéseit megvalósítani hivatott: Octavianust. Közvetlenül a polgárháborúk, a proscriptiók, a vagyonekobbzások után a költő *praesens divus*-ról mer beszélni,²⁸ arról, amit akkor még csak kevesen ismertek fel, de amit nemsokára mindenki tudott és vult. Actium jelentőségét azonban már egész Róma látta. Vége szakadt a fenyegető nyomásnak, Octavianus Róma isteneinek segítségével legyőzte Antoniust, Kleopatrát és velük együtt a keleti istenvilág állatalakjait (Aen. 8, 698—: *omnigenumque deum monstra et latrator Anubis contra Neptunum et Venerem contraque Minervam*). Propertius szerint ez a győzelem elhomályosítja még Camillus, a Scipiók és Pompeius emlékét is (3. 11, 59—), Horatius pedig feltörő lelkesedésében — *victore laetus Caesare* (ep. 9, 2) — Scipio Africanus és Marius haditettei fölé helyezi.

Ettől kezdve egészen másnak látjuk történeteszemléletét, mint az első epodosokban.²⁹ Róma régi történetéről vallott felfogása, amilyenek az ódák első három könyvében találjuk, a szatírák hullámvölgyében, a magábafordulás és az elmélyedő tanulmány éveiben alakulhatott ki, költői hivatásának alkotó részévé (epist. 2, 1, 130—: *orientia tempora notis instruit exemplis*) azonban csak most vált. Egészen más színben rajzolódik elénk a római mult: a keserű vádolást az ősök áhitatos tisztelete váltja fel. Korának romlottságával most már nem a boldogok szigetét (ep. 16), vagy a mesés észak idealizált képét állítja szembe (c. 3, 24, 9—), hanem saját népének ősi állapotait.³⁰

²⁷ Fr. Klingner: Gedanken über Horaz. Die Antike 5, 1929, 25.

²⁸ Altheim 41.

²⁹ H. Kempter: Die römische Geschichte bei Horaz. Diss. München. 1938, 124 —.

Illa aetate, qua nulla virtutum feracior fuit: Liviusnak ezek a szavai (9, 16) Horatius ezidőbeli multszemléletének is hű kifejezői. Romulus már nem a testvérgyilkos, hanem Quirinus, akit érényi miatt az istenek maguk közé emelnek (pl. c. 3, 3, 9—). Róma eszményeit a régi római történelemnek azokban az alakjaiban találja meg, akiket a szónoki iskolák³¹ gyakorlata (Cic. de off. 1, 61: *rhetorum campus*) sem merevített schemává. Élnek és hatnak Cicero műveiben (felsorolásuk Tusc. 1, 110: *multo autem tardius fama deseret Curium Fabricium Caiatinum, duo Scipiones, duo Africanos, Maximum, Marcellum, Paulum, Catonem, Laelium*; Sest. 143: *imitemur nostros Brutos, Camillos, Ahalas, Decios, Curios, Fabricios, Maximos, Scipiones, Lentulos, Aemilios*; Arch. 9, 22; l. még de lege agr. 2, 95; Rab. 30) éppúgy, mint az augustusi kor írásaiban. Ezeket vonultatja el Vergilius is az alvilágot járó Aeneas előtt (Aen. 6, 818—).

Érdekes, hogy Horatius történeti példái is kivétel nélkül rómaiak (nem tekinthető ilyennek c. 3, 1, 17: Damokles, vagy c. 3, 16, 14: Philippos), a mythosból vett példák pedig görögök (pl. c. 1, 12). Néha a mythos görög neveihez kapcsolódik római is; pl. c. 3, 3, 9— az istenek közé emelt Pollux, Hercules és Bacchus sorában ott találjuk Romulust és Augustust, — jellemző, hogy egymás mellett! (V. ö. Cic. nat. deor. 2, 62.) A retorikai schema mögül is mindig előcsillan az ősök szerepének római felfogása: csak tanulhatunk tőlük, megkérdezésük, szem előtt tartásuk csak javunkra válik. Nemcsak a vallásra vonatkoztatható Cicerónak az a kijelentése, hogy épp eléggé okosak már azok is, akik az ősök bölcsességét nem érik ugyan el, de legalább látják, hogy milyen bölcssek voltak (har. resp. 18: *ego vero primum habeo auctores ac magistros religionum colendarum maiores nostros, quorum mihi tanta fuisse sapientia videtur, ut satis superque prudentes sint, qui illorum prudentiam non dicam assequi, sed quanta fuerit perspicere possint*).³²

Mennyire különbözik a horatiusi ódákban a multnak ez a képe az epodosok vigasztalanságától! Akkor: bűnök láncolata, most: magasztos példaképek. A mult és jelen szembeállítás a nemcsak arra világít rá, ami a költő korában helytelen, hanem arra is, ami régen jó volt és mintául, normául szolgálhat a jelen számára. Emlékezetünkbe idézi pl. az ősök nagyságának egyik titkát: *privatus illis census erat brevis, commune magnum* (c. 2, 15, 13—). Most pedig mindenki csak a maga vagyonának gyarapításával törődik, a közzel senki, — mint már Cato megállapította (Sall. Cat. 52, 22: *habemus publice egestatem, privatim opulentiam*; v. ö. Cic. Flacc. 28: *haec enim ratio ac magnitudo animorum in maioribus nostris fuit, ut cum in privatis rebus suisque sumptibus minimo contenti tenuissimo cultu vive-*

³⁰ Klingner 37.

³¹ E. Norden: Vergilius Aeneis B. VI². 1926, 313.

³² Kroll 41.

rent, in imperio atque in publica dignitate omnia ad gloriam splendoremque revocarent). Nem így írja elő Romulus és az „intonsus” Cato parancsa és az ősök normája (c. 2, 15, 10—: *non ita Romuli praescriptum et intonsi Catonis auspiciis veterumque norma*). Az ő önzetlen egyszerűségükhöz kell visszateretni. Aeneas nagysága megfért a szűk kunyhóban (Verg. Aen. 8, 366—), Romulus otthona is csak szegényes nádból készült (Verg. Aen. 8, 654; Ovid. F. 1, 199—; 3, 184—). De a friss nádton nyugodtan lehetett aludni (1, 205—; 3, 185), *somnus agrestium lenis virorum non humiles domos fastidit* (Hor. c. 3, 1, 21—), míg a mostani gazdagok mesterséges eszközök igénybevételével sem tudnak pihenni (20—: *non avium citharaeque cantus somnum reducent*). A bő lakomák sem akarnak ízleni (18—: *non Siculae dapes dulcem elaborabunt saporem*), persze, Romulus még meglegedett egyszerűbb étellel, retekkel, répával! (L. Mart. 13, 16: *rapa, quae damus, in caelo Romulus esse solet*. Romulus a hagyomány egyik elágazása szerint épp ennek, a későbbiek szemében szinte komikusan ható jámbor egyszerűségnek a prototípusa. Seneca Apocolocyntosis-ában is (9, 5) Hercules csak azért fogadja be Claudiuszt az istenek közé, *cum sit e re publica esse aliquem, qui cum Romulo possit ferventia rapa vorare.*)³³ Az ősi hagyományok nagy élesztgetője, a polyhistor Varro szellemesen jegyzi meg egyik töredékében (sat. 63) a régi rómaiakról: *cum alium ac caepe eorum verba olerent, tamen optime animati erant*, — lehelletük talán nem volt valami jó, de lelkületük annál inkább.³⁴

Amilyen dicsőséges a régi idők példája, olyan elszomorító a közelmúlt. Abban a költeményben, amely már meghaladottnak mutatja a római őskort illető kezdeti pesszimizmusát, Horatius a közvetlen elődök bűne folytán megfogyatkozott ifjúságról beszél (c. 1, 2, 23—: *vizio parentum rara iuventus*). A hatodik római óda kezdősora (*delicta maiorum immeritus laes*) is az apák vétkeiben látja a bizonytalan jelen minden szenvedésének forrását. Ne feledjük, 29-ben vagyunk, mikor Róma Actium után fellélegzett ugyan, de Horatius a külső veszedelem elhárítása után még fontosabbnak, égetően sürgősnek hirdeti a belső megújulás szükségét és az Alexandriában időző Octavianustól további tetteket vár.³⁵

A reménytelen befejezés (46—):

*aetas parentum peior avis tulit
nos nequiores, mox daturos
progeniem vitiosiore*

még azt a szemléletet tükrözi, amely az emberiség történelmében folytonos hanyatlást lát. Hasonló Poseidoniosnak a római

³³ L. Friedländer ad Mart. 13, 16.

³⁴ V. ö. EPhK. 63, 1939, 228—.

³⁵ Heinze: Aug. Kult. 134; Komm.⁷ ad l.

történelem alakulásáról vallott felfogása is. Az „erényes régi Róma“ legendáját tulajdonképen csak Poseidonios fejlesztette rendszerré.³⁶ Szerinte Róma addig volt nagy, amíg polgárai kitartottak az ősi egyszerűség mellett. σώφρονες δ' ἦσαν καὶ πάντα ἀριστοὶ οἱ ἀρχαῖοι Ῥωμαῖοι, — írja Poseidonios nyomán Athenaios (6, 105 [273 A]). πάτριος μὲν γὰρ ἦν αὐτοῖς καρτερία καὶ λιτὴ διαίτα καὶ τῶν ἄλλων τῶν πρὸς τὴν κτῆσιν ἀφελῆς καὶ ἀπερίεργος χρῆσις. . . ὀλιγοδεεῖς ἦσαν. (Pos. 59. frg. Jacoby, hozzá a kommentár: FGH 2 C 194.) Az igazi rómaiságnak akkor lett vége, mikor ösztönző versenytársa, Karthago elvesztette nagyhatalmi állását, Róma pedig kitárta kapuit a görögség káros hatásának. Az addigi egyszerű életmód és szigorú erkölcsök helyébe végzetes nagyravágyás és fényűzés lépett. (Diod. 37, 2, 1: τὸ μεταπεσεῖν τοὺς Ῥωμαίους ἀπὸ τῆς εὐτάκτου καὶ λιτῆς ἀγωγῆς καὶ ἐγκρατοῦς, δι' ἧς ἐπὶ τοσοῦτον ηὐξήθησαν, εἰς ὀλέθριον ζῆλον τρυφῆς καὶ ἀκολασίας. Ezt fejtí ki — ugyancsak Poseidonios nyomán — a következő fejezetekben.)³⁷

Ez a konstrukció sokak szemében egyhamar szinte nemzeti hitvallássá lett, — nem csoda, ha meggondoljuk Poseidonios óriási tekintélyét és elméletének tetszetősségét. Ha időnként háttérbe szorult is, mint látni fogjuk, mégis ez maradt az uralkodó nézet „Róma nagyságának és hanyatlásának okairól“. Modern rendszerbe Niebuhr foglalta, de még Mommsen sem zárkózott el előle teljesen.

Érdekes megfigyelni, mennyire egyezik Horatius és Vergilius felfogása az Aeneisben, ill. a *carmen saeculare*-ban és az ódák (rendszerint bensőség nélkül valónak tartott) utolsó könyvében azzal, amit ma az augustusi korszaknak a római történelemben elfoglalt helyéről és jelentőségéről mondhatunk. Szükségtelen elismételni azt, hogy Róma a görögséggel — kimutatható módon — kezdettől fogva érintkezett, és hogy ez az érintkezés nem a bomlasztás csíráit rejtette magában, hanem épp a nemzeti sajátságok szabad kifejlését segítette elő; azt, hogy a puszta egyszerűség, mértéktartás és önzetlenség még egy népet sem tett naggyá, ha egyébként a felemelkedéshez szükséges pozitívumok hiányoztak,³⁸ — azt, hogy Augustus Rómája semmiképen sem bomlási termék, sem régi dicsőség sápadt visszfénye, vagy erőtlen másodvirágzás, hanem új aranykor, a multtal kezdődött fejlődési sor betetőződése, az eddigiék lezárása, egyben — legalább is a kor tudatában — új kezdet.

Mikor Horatius végleg megbizonyosodott, hogy a megszilárduló augustusi rend a kosmos győzelmét jelenti a chaos

³⁶ A. Rosenberg: Einleitung und Quellenkunde zur röm. Geschichte. 1921, 199. K. Reinhardt: Poseidonios über Ursprung und Entartung. (Orient und Antike 6.) 1928, 16, 3; 23. Kroll 30.

³⁷ A ὕβρις-okozta bukásból a felemelkedést Poseidonios persze Sulla restaurációs kísérletében látta. L. Fr. Klingner: Virgil als Bewahrer und Erneuerer. Das humanist. Gymn. 42, 1931, 134.

³⁸ R. Heinze: Von den Ursachen der Grösse Roms, 1930, 5.

felett (c. 3, 4),³⁹ az a kép, amelyet nemzetének multjáról rajzolt, még jobban eltávolodott az eredetitől. Változatlanul vallja, hogy Róma erejének, hatalmának záloga a század büneitől való elfordulás és az ősi erkölcsökhöz való visszatérés (c. 4, 15, 4—: *tua Caesar aetas... emovitque culpas et veteres revocavit artes*; az időszerű dolgokat a multba visszavetítő Livius szerint [39, 41] már Cato censori programja is ez volt: *castigare nova flagitia et priscos revocare mores*). Ezen belül mindjobban hangsúlyozza a *pietas* szerepét Róma megalapításában és világhatalommá való fejlődésében. Aeneas alakja és Troia már ugyanolyannak jelenik meg (c. 4, 6, 23; c. 4, 7, 15; *carm. saec.* 42), mint Vergilius Aeneisében. Aeneas *pietas*-ának köszönheti Róma első felemelkedését, a pún háborúk megpróbáltatásain az újraeledő vallásosság vezette keresztül (c. 4, 4, 46—), éppúgy, mint ahogy a közelmult szenvedéseit is az ősi istenek elhanyagolása okozta (c. 3, 6, 7—: *di multa neglecti dederunt Hesperiae mala luctuosae*; v. ö. Liv. 5, 51, 4). De most a kegyes Aeneastól származó (s. 2, 5, 62—) Augustus intézi Róma sorsát (c. 4, 5, 1—: *divis orte bonis, optime Romulae custos gentis*; c. 4, 15, 17: *custode rerum Caesare*). Benne, az új aranykor megvalósításában Horatius most már nem is a régebbi történelem méltó folytatását, hanem Róma politikai és erkölcsi nagyságának páratlan kiteljesedését csodálja. „A végzet és a jóságos istenek nála nagyobbat, vagy tökéletesebbet még nem adtak a világnak. Nem is fognak adni, még akkor sem, ha az ősi aranykor tér vissza.“ (c. 4, 2, 37—:

*quo nihil maius meliusve terris
fata donavere bonique divi,
nec dabunt, quamvis redeant in aurum
tempora priscum.*

V. ö. epist. 2, 1, 16: *nil oriturum alias, nil ortum tale fatentes*.) Ugyanazt vallja tehát, mint Vergilius az Aeneisben. Mind a három látomás,⁴⁰ melyben a költő Róma jövődjéről sorsának alakulását a mythikus kezdetekből kiindulva feltárta (Aen. 1, 286—: *nascetur pulchra Troianus origine Caesar, imperium Oceano, famam qui terminet astris*; 6, 791—: *hic vir, hic est, tibi quem promitti saepius audis, Augustus Caesar, divi genus, aurea condet saecula qui rursus Latium*; 8, 714—), Augustust a római történelem tetőpontjának tünteti fel. A *pietate insignis et armis* Aeneas erényeit Augustusban látja újraszületni. Mindaz, ami a római nép ősatya óta történt, csak arra szolgált, hogy előkészítse Augustus aranykorát. A mult nagy értékei Augustusban, családjában és a róla elnevezett korban mind újra megvalósultak. Régebben a történeti példákat lehetett buzdításul, ösztönzésül az időszerű törekvésekre alkalmazni, most a mult és a jelen

³⁹ Klingner: Gedanken über Horaz. 38.

⁴⁰ Heinze: Aug. Kult. 155.

szerepet cserélt. A régi idők jelentősége a nagyszerű jelen felépítéséhez való hozzájárulás mértéke szerint módosul, az aggódó parainesis lelkes panegyrikosszá változik.⁴¹

*

A régi Róma alakjainak tükröződése a történeti hagyományban, — néhány jelentéktelennek látszó, mégis bizonyos távlatokat nyitó apróság Augustus életéből, — a két legnagyobb római költő összetalálkozása az ősi Róma síkján, majd az ősök normatív munkálkodása nélkül elképzelhetetlen új aranykor egyengetésében: egységes kép tárul elénk a kor valamennyi megnyilvánulása alapján. Sajátságosan római vonás világosodott meg előttünk: a fejlődés kibontakozási lehetőségének a régebbi nemzedékek serkentő és például szolgáló gondolataiban és alkotásaiban való keresése.⁴² Az augustusi idők törekvései nem annyira az újra, mint inkább a kiforrott, „klasszikus“ tökéletességre irányultak, mindannak tudatos átszűrésére, végleges megformálására és birtokba vételére, amit az ősök, a *virī magni nostri maiores* (Varro de re rust 2, 1) hagyományoztak. (Goethe is valami ilyet mond: *was du ererbt von deinen Vätern hast, erwirb es, um es zu besitzen.*) Így válhatott a *saeculum Augustum* már a kortársak szemében követendő példaképpé, új fejlődés alapjává a későbbi századok számára.

Borzsák István.

*

Der römische Traditionskult ist ein vielbehandeltes Gebiet der Altertumswissenschaft. Bekannt ist die Bedeutung der *exempla maiorum* im Leben der Römer sowohl für die Gemeinschaft, wie auch für jeden Einzelnen. Die vorbildliche Tätigkeit der Vorfahren, ihre selbstlose Vaterlandsliebe, Uneigennützigkeit, Weisheit und Religiosität haben mit der Zeit an idealisierender Färbung nur gewonnen. Die sagenhaften Helden der nationalen Vorzeit ersetzen dem Römer dasselbe, was den Griechen die Gestalten des Mythos bedeuten. Aber im Rahmen dieses festgefügtten Systems der Traditionswelt kann über eine etwaige Unabänderlichkeit der einzelnen Züge nicht gesprochen werden. Nach den verschiedenen Gesichtspunkten der verschiedenen Zeiten kommen Verschiebungen in der Auffassung vor. So wird hier das beispielhafte Bild des Romulus durch Jahrhunderte der römischen Geschichte verfolgt und es wird herausgestellt, dass der legendenhafte Gründer Roms als Sammelbegriff der Ideale den verschiedensten Auffassungen eine quasihistorische Grundlage für eigene Zielsetzungen und Bestrebungen bilden konnte.

Die grössten Persönlichkeiten der römischen Geschichte unterliessen es nicht, sich mit Romulus zu vergleichen, ja sogar gleichzusetzen. Mit der achtungsvollen Pietät des Octavianus allem gegenüber, was Roms Vorzeit betrifft, hängt es zusammen, dass es sich bei ihm eine besondere „Romulusepoche“ abgrenzen lässt, und dass diese Zeit (bis 27) nicht nur eine flüchtige Episode geblieben ist, sondern mit gutem Recht als

⁴¹ Kempter 125.

⁴² Klingner: Virgil. 136.

eine wahre Äusserung seines echtrömischen Wesens angesprochen werden muss, das ja seine ganze Lebensführung von vornherein bestimmte. Die Kleinigkeiten der suetonischen Biographie ergeben ein einheitliches Bild über seine liebevolle Versenkung in die Seele der altherwürdigen Vergangenheit. Auch in dieser Hinsicht ist Augustus kein „kaltrechnerischer Heuchler“, sondern bewusster Bewahrer und Erneuerer von allem, was bei den Vorfahren für schön und gut galt.

Wenn wir Augustus' Lebenswerk und seine auf das Regenerieren des Römertums gerichteten Bestrebungen so beurteilen, sehen wir auch die Äusserungen der grössten Dichter von Roms goldenem Zeitalter in anderem Licht, in umfassenderem Zusammenhang. Es ist interessant zu verfolgen, wie Horaz von seiner hoffnungslos-pessimistischen Auffassung der römischen Vergangenheit in der ersten Epoden (welcher man übrigens auch in der Einleitung der Historien des Sallustius begegnet) nach Actium sich erhebt und in der Befolgung der *veterum norma* das Unterpfand für die Entfaltung der nationalen Kräfte und die einzige Möglichkeit der Wegräumung der noch immer bedrückenden letzten Vergangenheit erblickt, um endlich im *carmen saeculare* und im 4. Buch der Oden (wie Vergil in der Aeneis) seiner inbrünstigen Begeisterung über die glückliche Zeit des Augustus freien Lauf zu lassen und den *princeps* als Gipfelung alles bisher Gewesenen, einen noch nie erreichten und nie wieder erreichbaren Höhepunkt der römischen Geschichte zu feiern.

Stefan Borzsák.

MUSSOLINI ÉS A MODERN OLASZ STÍLUS.*

Mindenki számára, aki rádióon hallotta vagy írásban olvasta Mussolini szónoklatait, cikkeit és előadásait, világos és teljesen kézenfekvő az a tény, hogy a Duce nyelve és stílusa valami egészen újat, egészen szokatlant jelent az olasz irodalmi stílus történetében. Nem az eszmék eredetiségére célozunk ezúttal, hanem a forma, a kifejezés egyéni, könnyen felismerhető és semmi másal össze nem téveszthető sajátos struktúrájára. 1914-től, a „Popolo d'Italia-ba írt első vezércikktől egészen máig minden Mussolini-mondatot, minden Mussolini-írást vagy beszédet ugyanaz a belső indulat jellemez, ugyanaz a formát és tartalmat szükségszerű kapcsolatba olvasztó, ellenállhatatlan lendületű drámai feszültség.

Ennek az újszerűségnek maga Mussolini is tudatában van. Stílusát — egész életformájának megfelelően — harci eszköznek tekinti és sohasem öncélú művészetnek. Mikor Arnaldo Mussolini életrajzában visszatekint újságírói pályafutására, ennek jellemzésére csak ezt a szót találja: „battaglia“. Prózája, mely ennek az állandó harcnak szolgálatában áll, saját vallomása szerint igen egyéni próza: „Una prosa personalissima, figlia naturale

* A Budapesti Philológiai Társaság 1940 március 13-i felolvasó ülésén tartott előadás. — Conferenza fatta dall'autore nella Società Filologica di Budapest, all'Accademia Ungherese delle Scienze, il 13 marzo 1940.